

महात्मा गांधी यांचे समाजकेंद्री शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान स्थिती

केशव अंबादास लहाने

इतिहास विभाग प्रमुख ,शाहू कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पार्थी ता.फुलंब्री जि.औरंगाबाद.

सारांश - भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात म.गांधी यांचे योगदान हे अंत्यत महत्वपूर्ण व मोलाचे आहे. १९२० नंतर भारतीय लढ्याचे नेतृत्व म.गांधी यांच्याकडे आले. भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा म.गांधीच्या कार्याभोवती केंद्रीय झाला. म.गांधी यांचे नाव जगभर पसरलेले आपल्याला दिसते त्यांचे कारण म्हणजे त्यांनी भारताच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात आपल्या कार्याचा उमटविलेला ठसा होय. म.गांधी हे स्वातंत्र्योद्ध समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ, राजकीय विचारवंत, अस्पृश्यांचे उद्धारक, धर्मवक्ते, अर्थतज्ञ म्हणूनही ओळखले जातात.

प्रस्तावना-

ब्रिटिशांच्या विरुद्ध दिलेला मानवी लढा हा भारतीय समाजाच्या बदलाला कारणीभूत ठरला तो लढा महात्मा गांधी यांनी दिला. याविषयी 'निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात की, भारतीय राजकारणात गांधीजींचा अवतार झाला नसता तर सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाकडे तरुण वळले असते यात शंकाच नाही' गांधीजींच्या कार्याची प्रेरणा व आदर्श भारतीय तरुणांनी आजच्या काळात घेतलेला दिसून येतो. सत्य आणि अहिंसा या तत्वाच्या आधारे भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा चालविणारे गांधीजी पहिले क्रांतीकारी व्यक्तीमत्व होते. याविषयी 'विनोबा भावे म्हणतात की, भगवान बुद्धानंतर सत्य, अहिंसेचा एवढा मोठा पुजारी दुसरा झाला नाही. म्हणजेच गौतम बुद्ध यांचे सत्य आणि अहिंसा या तत्वाची प्रेरणा घेउन म.गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवु दिले म.गांधी यांच्यावर थोरो, रस्कीन, टॉलस्टॉय यांच्या विचारांचा मोठा प्रभाव होता त्याबरोबर गांधीजींचे धार्मिक, शैक्षणिक विचार हे आजच्या काळातील समाजव्यवस्थेला आदर्श ठरतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात केवळ म.गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य यांची चिकित्सक मांडणी केली आहे.

उददीष्टे

१. म.गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा अभ्यास
२. म.गांधी यांच्या शिक्षणाची उददीष्टे काय होती याचा अभ्यास करणे.
३. म.गांधी आणि स्त्रियाविषयी शैक्षणिक दृष्टी यावर प्रकाश टाकणे.
४. आजच्या शिक्षणपद्धतीवर म.गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांच्या प्रभावाचा परामर्श होणे
५. प्रौढ व बालशिक्षण विषयाची भूमिका स्पष्ट करणे.

म.गांधी व शिक्षण विचार

म.गांधी यांनी वर्धा येथे झालेल्या शैक्षणिक परिषदेत आपले शिक्षण विषयक विचार मांडलेले दिसतात.म. गांधी यांची शिक्षण पद्धती ही 'वर्धा योजना' मुलौदयोगी शिक्षण,बुनियादी शिक्षण,व जीवन शिक्षण इ. नावानी ओळखली जाते.शिक्षणाविषयी गांधी म्हणतात की, 'मी शिक्षण क्षेत्रात अनाधिकारी व्यक्ती आहे व शिक्षणाचा जो रुढ व तांत्रिक अर्थ आहे त्यापासुन मी अनभिज्ञ आहे. पण हा त्यांचा नम्रपणा होता. कारण ते स्वतः म्हटले आहे. 'मी भारताला अनेक प्रकारच्या गोष्टी दिल्या त्यात वर्धा शिक्षण योजना व शिक्षणपद्धती ही सर्वात महत्वाची आहे.त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्वज्ञानात निसर्गवाद,आधिर्वाद,वास्तववाद व कार्यवाह या चारही तत्वांचा समन्वय झालेला दिसुन येतो. गांधीजींनी समाजशिक्षण , प्रौढ शिक्षण,स्त्री व हरिजण शिक्षण,विद्यापीठ शिक्षण इ. घटकात महत्वपूर्ण कार्य केलेले दिसते.

शिक्षण हे समाज बदलांचे एक महत्वपूर्ण साधन आहे. समाजजीवनाला नवी दिशा देण्याचे कार्य शिक्षणच करु शकते हा विचार गांधीजींनी मांडतांना दिसतात. आजच्या काळातही शिक्षणपद्धती ही वेगवेगळ्या क्षेत्रात जोर धरु लागले आहे. वर्तमान शिक्षण पद्धतीत म.गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांच वीजे रोवलेली दिसतात. गांधीजींच्या मते शिक्षण हे फक्त पुस्तकी शिक्षण नको तर शिक्षणामुळे बुद्धी,शरीर,हृदय या तिन्हीचा समतोल विकास साधता आला पाहिजे. म्हणजेच आजच्या वर्तनात शिक्षण प्रणालीचा ढासळलेला दर्जा हा म.गांधीजींच्या शिक्षण विषयक विचाराने निश्चितच उच्चावल्या शिवाय राहणार नाही .त्यासाठी गांधीजींच्या विचारांचा अवलंब करणे आजही आवश्यक ठरते.

म.गांधीजींच्या शिक्षणाची उद्दीष्टे

स्वावलंबी व स्वयंपूर्णता

गांधीजी व्यवहारवादी शिक्षणतज्ञ होते. शिक्षणाने स्वतःचा विकास साधून स्वतःची भाकर मिळविता आली पाहिजे. व्यक्तीला शिक्षणामुळे भावी आधार मिळाला पाहिजे. असे मत गांधीजी मांडतांनी दिसतात.शिक्षणामुळे बुद्धी,कृती व भावना यांच्या सारख्या प्रमाणात विकास झाला पाहिजे.शिक्षणाने स्वावलंबी बनवुन स्वतःची प्रगती साधता आली पाहिजे हा मुख्य हेतू शिक्षणाचा असावा असे गांधीजी मत मांडतात.

चारित्र्य संपन्नता

चारित्र्य संवर्धन हे एक शिक्षणपद्धतीचे महत्वाचे उद्दीष्टे आहे. विद्यार्थ्यांनी नैतिक वृत्ती जोपासने हे शिक्षणाचे मुळ उद्दीष्टे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातुन समता,सहिणुता व सहकार्याची भावना निर्माण झाली पाहिजे. संस्कृती हा शिक्षणाचा उपयोग करु नये असे गांधीजी विचार मांडतात. वर्तमान स्थितीचा विचार करता शिक्षण केवळ आर्थिक लाभ मिळविण्यासाठी घेतले जाते. त्यामध्ये समाजपरिवर्तनाचा काहीही हेतु नसतो.म्हणून वर्तमान काळात गांधीजींच्या विचारांचा व शैक्षणिक कार्याचा स्विकार करणे आवश्यक ठरते.

बालशिक्षण व गांधीजी

बालशिक्षणा बद्दल गांधीजी मत मांडतात की, लहान मुलांना मुळाक्षरांची ओळख करून दिल्यापेक्षा शिक्षकाने त्याला तोंडी ज्ञान दिले तर त्याचा अधिक विकास होऊ शकेल. सदरील प्रक्रियेस जास्तीचा वेळ लागला तरी चालेल पण मुलांचे तोंडी ज्ञानामुळे त्यांचे व्यवहारीक ज्ञान वाढविणे सोपे जाईल. लहान वयापासूनच हस्ताक्षर चांगले असले पाहिजे हा आग्रह गांधीजीचा होता. लहान मुलांचे शिक्षण हे स्त्रियाच चांगल्या प्रकारे करू शकतात असेही गांधीजी मत मांडतात बालशिक्षणात धार्मिक शिक्षण देण्याचाही आग्रह गांधीजी करतात. गांधीजींचे शिक्षणाविषयक विचार हे सर्वांतोपरी विकासाच्या दिशेने नेणारे आहेत. आजच्या वर्तमान स्थितीत बालशिक्षणाची अवस्था ही अंत्यत वाईट झालेली दिसते. इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षणाने विद्यार्थ्यांवर मोठे संकट ओढले आहे. बालशिक्षणाची प्रगती व सुधारणा होण्यासाठी म.गांधीजींनी सांगितलेल्या तत्वांचा व विचारांचा अवलंब करावा लागतो.

शिक्षकाविषयी गांधीजींचे विचार

म.गांधीजींचे शिक्षकाविषयी मत मांडतात की, शिक्षकाचा केवळ ज्ञानदान करणे हाच हेतू नसावा तर विद्यार्थ्यांपर्यन्त सत्य, सहिष्णूता व सहानुभूती इ. तत्व निर्माण करणे हे कार्य हे शिक्षकाचे असावे. विद्यार्थी हा पुस्तकापेक्षा शिक्षकाच्या जीवनातून जास्त शिक्षण घेत असतो. 'शिक्षकच विद्यार्थ्यांचे खरेखुरे पाठयपुस्तक आहे' असे गांधीजींना वाटते. शिक्षक चारित्र्य संपन्न, गुणवान श्रद्धावान व प्रमाणिक असला पाहिजे. शिक्षणातून शिस्त आली पाहिजे नाही तर शिक्षणावरचा खर्च व वेळ व्यर्थ जातो असे गांधीजी म्हणत असत. शिक्षकाशिवाय ज्ञान ग्रहण करणे अशक्य आहे. शिक्षकाचा आदर्श विद्यार्थ्यांना असावा आजच्या शिक्षणपद्धतीत शिक्षकाविषयीचा आदर्श लोप पावत चाललेला दिसतो. केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर दिला जात असून दर्जेदार व वास्तविक, वस्तुनिष्ठ शिक्षण आज वर्तमान स्थितीत क्वचितच पहावयास मिळते. आज ख-या अर्थाने गांधीजींच्या शैक्षणिक कार्यांचे स्मरण करणे महत्वपूर्ण ठरते.

गांधीजी आणि स्त्रीशिक्षण

स्त्री व पुरुष ज्याप्रमाणे निसर्गाने भेद ठेवला. असला पाहिजे स्त्रियांना गृहव्यवस्था, मुलांना संभाळणे, स्वच्छता राखणे, स्वयंपाक घरात काम करणे या विषयीचे शिक्षण दिले पाहिजे. स्त्री व पुरुष यांचा दर्जा समान आहे. हे मुख्य सत्य समोर ठेवून स्त्री शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या प्रभावी योजना आखल्या पाहिजे. असे गांधीजी म्हणत. भारतातील स्त्री ही रुढी व अन्याय यामुळे निरक्षर राहिली असून त्यांच्या निरक्षरतेला पुरुष व त्यांचा आळसही कारणीभूत आहे. कुटुंब साक्षर व संस्कारीत करण्यासाठी स्त्री यांना ज्ञानाची गरज आहे. सुशिक्षित स्त्रियांनी पाश्चात्यांचे अंधानुकरण न करता योग्य शिक्षण, सदाचार, चारित्र्य, पावित्र्य व संयमशील वर्तन करावे, असे गांधीजींचे मत होते. आज स्त्री शिक्षणाचा मोठा प्रचार व प्रसार झाला असून स्त्रीया वैज्ञानिक क्षेत्रात प्रगती करू लागल्या आहे. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग हा मोलाचा झाला आहे हे सर्व महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे फलित म्हटले पाहिजे.

प्रौढ शिक्षण व गांधीजी

भारतामधील आंध्रदधा,निरक्षरता,अज्ञान,व्यवहारीक ज्ञानाची कमतरता,आरोग्याविष्ट्यीचे विचार इ. गोष्टीच्या आधारावर गांधीजी प्रौढ शिक्षणाचा आग्रह धरतात. निरक्षरता हा देशातील कलंक आहे.प्रौढाना विविध क्षेत्रातील ज्ञान मिळावे जसे आकडेमोड,भुगोल,इतिहास,आरोग्यशास्त्र,भाष्यविष्ट्यी ज्ञान,लिहणे वाचणे इ.गोष्टीचे त्यांना ज्ञान असले पाहिजे स्वराज्याच्या निर्मीतीसाठी लोक शिक्षण आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांनी सुट्टीच्या काळात ग्रामीण भागात जाउन प्रौढ शिक्षणाचे कार्य करावे व ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाच्या चौकटीत आणावे ही त्यामागची भुमिका असावी. ब्रिटिश शिक्षणपद्धतीमुळे आमची कल्पना शक्ती सर्जनशक्ती नट झाली असून भारतीय शिक्षणाचा विकास खुंटला आहे. इंग्रजी शिक्षण घेउन आपण राट्टास गुलाम बनविले आहे असे गांधीजीना वाटत असे आजच्या वर्तमान स्थितीतही प्रौढ शिक्षणाची आवश्यकता आहे. प्रौढशिक्षणाचा विकास व प्रचार करण्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

लैंगिक शिक्षणाविष्ट्यी मत

कामवासना ही एक उदान्त गोष्ट आहे. तिचा दुरुपयोग करणे हा मोठा गुन्हा आहे.तरुण वयातील मुला-मुलीनां ज्ञानेन्द्रियाचे कार्य व त्याचा उपयोग या बददल माहिती देणे गरजेची आहे. त्यांना योग्य वेळी योग्य ती माहिती देणे आवश्यक आहे.कामविज्ञानाची माहिती अधिकारी व्यक्तीकडून दयावी असे गांधीजीना वाटत असे. म्हणजेच लैंगिक शिक्षणामुळे कामवासनेवर जय मिळविता येतो. असे म्हटल्यास काही वागवे ठरणार नाही.

अभ्यासक्रमातील विषय

शिक्षण क्षेत्राची प्रगती साधण्यासाठी व विद्यार्थ्यांतील सुप्तगुणांना वाव देण्यासाठी व्यायाम,खेळ,व्यवसाय,चित्रकला व संगीत या विष्ट्यीचे शिक्षण देणे ही गरजेचे असले पाहिजे. पाठयपुस्तकाच्या अभ्यासक्रमात याविष्ट्यीचे मुददे असले पाहिजे जेणेकरुण विद्यार्थ्यांना आपला सर्वांगिण विकास करता येईल. उच्च शिक्षणामध्ये उद्योग,व्यापार,तांत्रिक कला,उच्च साहित्य,विविध प्रकारची शास्त्रे, अशा वेगवेगळ्या गोष्टीचा समावेश अभ्यास क्रमात असला पाहिजे असे मत गांधीजीचे होते. आजच्या काळखंडात शिक्षण क्षेत्रातील पारंपरिक पद्धत वेगळी करुन तांत्रिक व व्यवसायिक शिक्षणावर मोठया प्रमाणात भर दिला पाहिजे

वर्धा शिक्षण योजनेची तत्वे

१. ७ ते १४ वर्षपर्यन्तच्या शिक्षण सक्तीचे मोफत असावे
२. शिक्षण हे मातृभाष्टेतून दिले जावे
३. शिक्षण कोणत्या तरी उत्पादक उद्योगाच्याद्वारे दिले जावे
४. उत्पादक उद्योगातून शिक्षकांच्या वेतनाच्या प्रश्न सुटावी ही योजना कृत्तिकेद्रीत असल्यामुळे ती मानसशास्त्रीय तत्वांशी अधिक सुसंगत असल्याचे दिसते.

विद्यापीठीय शिक्षण व म.गांधी

म.गांधीजी उच्च शिक्षणाचे कार्य करणा-या विद्यापीठातील शिक्षणाविषयी भूमिका मांडतात महाविद्यालयाचे व विद्यापीठे ही पवित्र मंदिरे आहे. ती चारित्र संवर्धनाची केंद्रे असली पाहिजे. उच्च शिक्षण घेतलेल्या तरुणानी काहीतरी समाजउपयोगी नवे शोधण्याचे प्रयत्न केले पाहिजे. असे गांधीजीचे विचार होते. आज उच्च शिक्षणाचे स्वरूप मोठया प्रमाणात बदलेले आहे. उच्च शिक्षण हे केवळ पदवी मिळण्यापुरते मर्यादीत झाले असून समाजपरिवर्तनाची उददीष्टये शिक्षण प्रणालीतुन नाहीशी झालेली दिसते. म्हणूनच उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात म.गांधीजीची भूमिका ही समाजकेंद्री दिसून येते.म.गांधीजीच्या शिक्षणाविषयाच्या विचाराला त्यांच्या संपुर्ण तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान लाभलेले दिसते.त्यांच्या शिक्षणप्रणालीचे मुल्यामापन आचार्य कृपालानी खालील प्रमाणे करतात 'Gandhi Laid down the foundation of the a scheme of national education suited to our needs, requirements and genius and our aspirations for the future it is for us to perfect it and extend it to cover the entire field of education in this proces adustement and adaptation may be necessary, But these must be undertakes in the spirit of the total philosophy of Gandhi for the individual and society'

निष्कर्ष

- १.महात्मा गांधीनी यांची शिक्षण व्यवस्था व शैक्षणिक विचार आजच्या वर्तमान स्थितीत स्विकारल्यास समान परिवर्तन होण्यास मोठया प्रमाणात मदत होउ शकेल.
- २.गांधीजींची शिक्षणप्रणाली ही व्यवसायभिमुख असल्याचे दिसून येते.
- ३.म.गांधीजी यांचे शिक्षणासंबंधीचे विचार हे बहुजनकेंद्री असून समानउपयोगी असल्याचे दिसते.
- ४.शिक्षणाचा उद्देश केवळ पाठयपुस्तक वाचणे नसून त्यामधुन शरीर,बुद्धी,आरोग्य यांची वृद्धी करता यावी असे दिसते.
- ५.गांधीजींची शिक्षणपद्धती ही भारतीय संस्कृतीला स्वावलंबी,सज्ञानी,सक्षम व सतेज बनविणारी होती
- ६.गांधीजीचे शिक्षणाविषयक विचार हे विद्यार्थीकेंद्री असून विद्यार्थ्यांचे हित जोपासणारे असल्याचे दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

- १.डॉ.आण्णासाहेब गरुड,डॉ.बी.बी.सावंत,महाराटातील समाज सुधारणेचा इतिहास,कैलास प्रकाशन,औरंगाबाद
- २.बी.एल.ग्रोवर,एन.के.बेल्हेकर,आधुनिक भारत,एस.चंद्र प्रकाशन,नवी दिल्ली.
- ३.राममनोहर लोहिया - समाजवाद काळा व गौरा
- ४.साहेबराव गाठाळ,आधुनिक भारतीय विचारवंत,कैलास प्रकाशन,औरंगाबाद
- ५.सुमित सरकार,आधुनिक भारत का इतिहास,राजकमल प्रकाशन,दिल्ली
- ६.सुहास कुलकर्णी,मिलिंद चंपानेरकर,असा घडला भारत, रोहन प्रकाशन, पुणे.
- ७.डॉ.जयसिंगराव पवार,आधुनिक भारत, अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर.
८. Brown, Judith M.- Gandhi's Rise to power
९. Brown,Judith M.-Gandhi and civil Disobedience,1928-34